

## **På udebane**

### ***-om at opholde sig i internationale fagmiljøer***

Udgivet i Unni From og Nete Nørgaard Kristensen: Proces og struktur i ph.d.-forløbet – om at leve og overleve. Roskilde: Samfundslitteratur, 2005.

*Jakob Linaa Jensen, [jakob@linaa.net](mailto:jakob@linaa.net)*

En iskold januardag gik jeg rundt i downtown Minneapolis og undrede mig over, at der ikke var nogen folk på gaderne. Så kom jeg til at kigge op og så, at folk bevægede sig gennem de såkaldte "skywalks" fem meter over gadeplanet. Det var simpelthen for koldt til at bevæge sig udenfor, syntes de lokale. Mig mindede scenariet om Fritz Langs "Metropolis".

Sådanne kulturelle oplevelser får man af et udlandsophold i forbindelse med et ph.d.-projekt, men der er mange andre gode grunde til at rejse ud, først og fremmest faglige. For nogle er udlandsopholdet en pligt, noget som nærmest bare skal overstås, og enkelte af mine kolleger har da også valgt at tage deres "udlandsophold" i Danmark. I de officielle bekendtgørelser lægges der blot op til et ophold i et andet forskningsmiljø, og det kan jo lige så godt være et dansk som et udenlandsk miljø. Langt de fleste vælger dog at rejse ud, rigtigt mange til engelsktalende lande, og mange af dem, som i mit tilfælde, til USA.

Jeg havde naturligvis først og fremmest faglige grunde til at rejse ud. Min kandidatgrad fra Institut for Statskundskab i Århus var blandt andet bygget på et speciale om internettet og demokrati, og mit ph.d.-projekt samme sted handlede om internettets demokratiske muligheder med særligt henblik på at bringe borgere i øget demokratisk dialog, både med hinanden og med politikerne. Her er USA klart foran Danmark med hensyn til såvel praktiske erfaringer som forskningsprojekter. Ikke mindst i Minnesota er man blandt de førende i verden, så det var ikke et svært valg, at jeg skulle dertil.

Jeg havde dog også personlige grunde til at rejse ud. For mig var udlandsopholdet noget af det virkelig attraktive ved et ph.d.-stipendium. Ikke blot af de ovennævnte faglige grunde, men også fordi jeg altid har elsket at rejse og opleve andre lande og kulturer. Jeg havde tidligere i min studietid været på et halvt års ERASMUS-ophold i England, og det er ofte noget, jeg tænker tilbage på med stor glæde. I modsætning til flere af mine venner havde jeg dog ikke haft længerevarende oplevelser med USA, og jeg så derfor frem til at stifte bekendtskab med dette land, der på en gang synes så velkendt og så underligt set med europæiske briller. Den aktuelle politiske situation i landet bidrager afgjort til det sidste.

Selv om jeg altså havde både faglige og personlige grunde til en kold morgen tidligt i februar at hoppe på et fly til Minneapolis for at tilbringe et halvt år der, kan der være grund til at dvæle en stund ved det generelle spørgsmål om, hvorfor man som ph.d.-studerende overhovedet skal på udlandsophold her i internettets tidsalder? I mit tilfælde var spørgsmålet særligt aktuelt. Med et projekt om internet og demokrati er det naturligt, at min vejleder en gang bemærkede: "Hvorfor overhovedet tage til konferencer? I kan da mødes på nettet!". På en måde havde han jo ret. Kommunikation med faglige kontakter og søgninger af en hvilken som helst information lader sig gøre gnidningsløst på nettet. Her er der også adgang til verdens største bibliotek af viden og information, uden at man skal rejse sig fra kontorstolen.

Selv om mere og mere altså lader sig gøre i den virtuelle verden, er der imidlertid stadig oplagte fordele ved et (fysisk) udlandsophold. Groft sagt kan der være to formelle hovedformål med et udlandsophold: indsamling af data og at søge faglig inspiration og vejledning. Derudover er der mere uformelle formål som skabelsen af faglige netværk og oplevelsen og tilegnelsen af et andet lands eller steds forskningstradition og kultur. Under alle omstændigheder er det vigtigt på forhånd at gøre sig klart, hvad man forventer at få ud af sit udlandsophold, også i forsøget på at få en klar aftale om forløbet med den institution og de personer, der inviterer en.

Dataindsamling i udlandet kan foregå på mange måder: et klassisk eksempel er naturligvis antropologen, der tager på feltarbejde i et fjernt land, men man kan også forestille sig sundheds- og naturvidenskabelige forskere, der tager ud for at være med i forskning, eller samfundsforskeren, der foretager en spørgeskema- eller interviewundersøgelse i det fremmede. Man skal under alle omstændigheder have klare aftaler hjemmefra om, hvad man kan forvente at få lov til, og hvilke data man kan trække ud af indsamlingen til brug i sit eget projekt. Intet er mere ærgerligt end at arbejde et halvt år og se sine data koloniseret af professoren eller finde ud af, at de indsamlede data ikke er nyttige i forhold til projektet. Så står man med et halvt års spildt arbejde (og stipendium), og det er der oftest ikke tid eller råd til.

Man kan også komme ud for, at data eller ideer til undersøgelser dukker op, når man er ude. Det skete for eksempel i mit eget tilfælde, hvor jeg pludselig fik mulighed for at lave en spørgeskemaundersøgelse, jeg ikke på forhånd troede, jeg kunne få lov til. Man skal gribe sådanne chancer, også selv om de opstår spontant, men det er stadig værdt at ihukomme de ovenstående overvejelser: er det relevant for projektet, og kan jeg få lov til at bruge data, som jeg vil? Kan man ikke svare ubetinget ja til disse spørgsmål, bør man i hvert fald overveje sin situation grundigt.

Endnu flere tager dog til udlandet for at søge inspiration og vejledning hos faglige kapaciteter eller diskutere projektrelaterede problemstillinger i en kreds af ligesindede. En del af ideen med et udlandsophold er selvfølgelig at hente inspiration hos forskere og lo-

kale studerende, der ideelt set er helt på forkant med det emne, man beskæftiger sig med. Desuden giver det altid en anden vinkel på forskningen, informationsøgningen og måden at gøre tingene på, når man opholder sig i et andet land. Den faglige inspiration er selvfølgelig meget tættere, når man hver dag får lov til at opholde sig i et andet forskningsmiljø. Man møder folk både tilsigtet og tilfældigt og får et indtryk og undertiden også en fælles forståelse, som ikke ville lade sig gøre gennem e-mails eller videokonferencer. Det fysiske nærvær betyder noget, selv om det er svært at sætte ord på. Det, at man kan se den anden ind i øjnene, trykke hånd, spise frokost eller drikke en øl sammen betyder noget, og når man efterfølgende mødes på nettet, er relationen en anden og ofte tættere.

Det er det samme som med konferencer. Virtuelle konferencer finder hver dag sted på nettet, men indtil videre får de ikke samme opmærksomhed som de fysiske konferencer. Det skyldes ikke blot, at akademikere gerne vil ud og se nye lande og spise gode middage. Det skyldes, at konferencer har både formelle og uformelle elementer. Jovist er de egentlige foredrag, workshops og diskussioner vigtige, men det kan være af endnu større betydning, at man ude i korridorerne møder lige netop den person, der beskæftiger sig med det samme som en selv. I pauserne på konferencer lægges grunden til mindst lige så mange projekter, bøger og artikler som inde i selve konferencesalene.

På et udlandsophold er der tid til masser af korridorsnak. Er man heldig med sit valg af sted, er mange af de lokale forskere nysgerrige efter at se den fremmede og finde ud af, hvad hun eller han laver. Det er her vigtigt at være åben. Man er nødt til at snakke med mange, og ikke mindst i en amerikansk kontekst er det helt afgørende at være høflig, åben og interesseret over for alle og ikke underdrive sin interesse for deres ideer og forskning, ligegyldigt hvor fjern, den måtte forekomme. For det kan være, at personen gør dig opmærksom på en ny tekst, en ny sammenhæng eller endnu bedre, henviser dig til de rette mennesker, som du kan have stort udbytte af. Hermed er vi inde i spørgsmålet om skabelsen af netværk. Nøglen hertil er åbenhed og gensidighed. Begge parter skal give og tage.

Spørgsmålet om udbygning af ens netværk er selvfølgelig helt afgørende i forbindelse med et udlandsophold. Ofte kan man her finde personer, man kan komme til at samarbejde med i mange år fremover. Derfor er denne proces også en del af uddannelsen til og forberedelsen til livet som forsker, og det er trods alt den karrierevej, som langt de fleste færdige ph.d.-stipendiater vælger.

Og så er der endelig den sociale og kulturelle side af udlandsopholdet. At opleve et andet lands kultur sætter ens egen forståelse af mange ting i perspektiv, og er man et åbent menneske (og det er man vel som akademiker), er det berigende at få nye oplevelser og møde nye mennesker.

## **Processen: hvordan tilrettelægges et udlandsophold**

Det første spørgsmål, der melder sig i forbindelse med et udlandsophold, er, hvor man skal hen? Måske har man en klar ide, allerede inden man starter på sit projekt, fordi verdens førende autoritet sidder lige præcis *det* sted. Andre gange får man ideen hen ad vejen ved at orientere sig i litteraturen, eller man får måske tips fra kolleger eller vejledere. Man kan tage på udlandsophold mange steder. Alene blandt mine egne kolleger i Århus har folk været så forskellige steder som San Diego, Amsterdam, Harvard, Florida, Berlin, Umeå og Ålborg!

Ofte vil bevæggrunden for valget være styret af, at man har læst eller kender bestemte forskere, eller man ved, at bestemte steder har gode forskningsmiljøer inden for ens område. Ens vejledere eller øvrige kolleger kan også ofte bidrage med tips og ideer. Har man ikke på forhånd en klar ide, kan man starte en søgning på nettet for at hente inspiration. En løs ide kan hurtigt blive meget konkret, hvis man lige falder over et bestemt sted. Både denne søgeproces og skabelsen af kontakter til interesserede værter er gjort noget nemmere med internettet. Man kan hurtigt orientere sig om forholdene i en række forskellige forskningsmiljøer og søge relevante kontaktpersoner. Endnu vigtigere kan man gennem nettet kommunikere hurtigt og direkte med relevante værter. Ofte kan man få svar omgående, og afhængigt af positive eller negative svar, kan man hurtigt få de overordnede forhold i udlandsopholdet på plads. Selv var jeg inviteret mindre end en uge efter, jeg startede min korrespondance til fire-fem forskellige kontaktpersoner rundt om i USA.

Et andet spørgsmål vedrørende valget af værter er, hvorvidt én bestemt person eller et godt generelt forskningsmiljø er afgørende. Jeg har personligt hørt om flere, der gik efter forsker nr. 1 i verden, og som kun fik tildelt en halv times samtale med vedkommende i løbet af flere måneder. Det skyldes selvfølgelig, at geniale forskere er meget travle, men søger man det bedste, skal man i hvert fald aftale vilkårene på forhånd. En halv times vejledning er ganske enkelt ikke værd at rejse den halve jord rundt efter.

Personligt valgte jeg ikke den største autoritet på feltet, men gik efter et sted, hvor der var mange forskellige personer, der kunne være interessante at tale med, og hvor man var førende i verden indenfor mit forskningsområde, internet og demokrati. Min kontaktperson, professor Laura Gurak på University of Minnesotas institut for retorik, viste sig at være et godt valg. Selv havde hun ret travlt og forskede mest i retoriske aspekter af nettet, men hun var god til at få mig til at føle mig velkommen og sætte mig i forbindelse med andre relevante personer. Ikke mindst fik jeg stort udbytte af det øvrige ph.d.-miljø, og jeg fik lov til både at følge og undervise på hendes ph.d.-seminarer. Som en illustration af åbenheden og venligheden blev der ligefrem afholdt en velkomstreception for mig! Det er jo mere, end man kan sige om mange af de danske universitetsinstitutioner, som får nye stipendiater...

Når man har fundet en værtsinstitution og en vært, melder der sig en lang række praktiske spørgsmål, som det ikke er muligt at berøre udtømmende i denne sammenhæng. Under alle omstændigheder bør man i så god tid som muligt søge at få afklaret de forhold, som er nødvendige at få ordnet for at få et smertefrit udlandsophold.

Det første spørgsmål er naturligvis, hvorledes opholdet skal finansieres. Man bør have tænkt iover dette, inden man kontakter den udenlandske institution. Selv ikke ph.d.-studerende lever af visdom og kildevand alene! Langt de fleste er finansierede ved hjælp af et stipendium og lignende, og derfor er selve lønnen under opholdet oftest ikke det afgørende. Vigtigere er det, hvorvidt den udenlandske institution forlanger penge for ens ophold. Der kan være tungtvejende grunde til, at man vil et bestemt sted hen, også selv om det ikke er muligt at få opholdet gratis. Egne erfaringer siger dog, at det næsten altid vil og bør være muligt, formelt eller uformelt, at få en aftale, hvormed man kan opholde sig gratis ved institutionen i udlandet. Det er rigtig godt, når man kontakter den fremmede institution, at kunne medsende en erklæring om, at man er fuldt finansieret hjemmefra. Det åbner erfaringsmæssigt mange døre. Ofte kan man hermed lettere få en aftale, så man ikke skal betale for sit ophold.

Nogle gange kræves måske noget til gengæld i form af undervisning, foredrag eller bidrag til forskningsprojekter. Er disse opgaver ikke uoverstigelige eller stærkt forsinkende for ens eget projekt, kan de ikke blot virke som en del af en god aftale, men også som noget, der bringer ens eget projekt fremad, og som er med til at udbrede ens eget navn som forsker.

Er det helt uundgåeligt at skulle betale for opholdet, melder sig dog spørgsmålet om, hvem der skal betale. Undervisnings- og opholdsafgifter ved især amerikanske universiteter er ofte ganske pebrede, og det er derfor de færreste, der selv har råd til at afholde sådanne udgifter. Ofte kan løsningen ligge i legater, der i øvrigt også kan være nødvendige for at få turens øvrige udgifter dækket, ikke mindst hvis familien eller kæresten skal med til det udenlandske og ikke selv kan arbejde imens.

I forbindelse med finansieringen skal man i øvrigt huske på, at man næsten altid kan få et stort skattefradrag med sig, når man rejser udenlands som en del af et forskningsprojekt. Dette gælder ikke mindst, hvis man er nødt til at have dobbelt husførelse. Her kan den lokale skatteforvaltning hjælpe, og også på dette punkt er det en god ide at forhøre sig tidligt, så man ved, hvor man står, og hvorledes man kan disponere **(TIL RE-DAKTØRERNE BØR VI HER HAVE MERE KONRKETE OPLYSNINGER EVT ET ANDET STED, ELLER ER DET OK SOM DET STÅR?)**. Skattefradraget kan ofte komme til at udgøre det økonomiske fundament, der netop får opholdet til at hænge sammen økonomisk, og det er jo egentlig også formålet!

En af de største udgifter i forbindelse med et udlandsophold vedrører boligen. Hvor og hvordan skal man bo i det fremmede? Her får mange desværre en ubehagelig overra-

skelse, når de begynder at søge på nettet efter en passende bolig. I mange af de store universitetsbyer, hvor de fleste af os jo tager hen, er den typiske bolig dyr og lille. Dertil kommer, at det kan være meget svært at finde lejemål for en begrænset periode, som et udlandsophold varer, og det kan være problematisk at få det til at passe præcist med perioden.

Min kontormakker og jeg begyndte at undersøge boligspørgsmålet nogenlunde samtidigt, og selv om ingen af os på forhånd realistisk havde regnet med, at vi skulle til Harvard eller Yale, røg den sidste del af den ide, da vi studerede boligpriserne: 10.000 kr. pr. måned for noget, der lignede et kosteskab, og så var kosten ikke engang inkluderet! Priserne er selvfølgelig meget svingende, afhængig af, hvor man skal hen, men det kan hurtigt blive en dyr omgang. Heldigvis træder netop de gunstige skatteregler ind her, så man kan trække en ikke ubetydelig del af navnlig opholdsudgifterne fra i skat.

Hvad man skal bo i, afhænger selvfølgelig af vaner og behov. Det er ikke alle steder, universiteterne lige har indflytningsklare lejligheder klar til unge udenlandske forskere, og så må man ud på det grå marked. Et afgørende spørgsmål i denne sammenhæng er selvfølgelig også, om man skal have familien, børnene, manden, konen eller kæresten med. Skal man det, kræves der selvfølgelig mere plads. Beslutningen afhænger af, hvor man står i sit liv, men mine erfaringer siger, at det faglige udbytte bliver større, når man tager af sted alene. Dette skyldes naturligvis, at man har bedre tid. I øvrigt giver det at tage afsted alene også en større åbenhed over for at knytte nye venskaber og forbindelser. Med familien vil man undertiden isolere sig i det fremmede og kun knytte de kontakter, der er absolut nødvendige.

Nu skal man jo på ingen måde generalisere, og naturligvis er der også undtagelser fra det ovenstående. Dertil kommer, at man undertiden ikke har noget valg. Specielt hvis man har små børn, er det oftest nødvendigt at tage hele familien med. Dette kan sagtens blive en god oplevelse for alle, men planlægningsfasen bliver selvfølgelig endnu mere omfattende.

I sidste ende afhænger ens valg selvfølgelig af, hvor man står i sit liv. Selv har jeg to gange været alene i udlandet, og det jeg husker med størst glæde er, hvor meget tid jeg havde til rådighed. Når først de praktiske forhold er klaret, er man mere fri og har bedre tid, når man er i et andet land. Mange af de hjemlige, praktiske gøremål kan man se bort fra, og som ph.d.-studerende fra Danmark er det oftest økonomisk ganske attraktivt at rejse ud. Der er med andre ord både tid og penge til at suge til sig af et andet land.

For mit vedkommende fik jeg ikke blot tid til det faglige og til at pleje de nye venskaber, jeg knyttede, men også til at læse supplerende litteratur, opdyrke nye interessefeltter og simpelthen lege turist.

Det sidstnævnte er en ikke uvæsentlig del af et udlandsophold. For det første trænger man selvfølgelig til afveksling fra det faglige arbejde, der, hvis man udnytter tiden i ud-

landet, kan være ganske omfattende. For det andet er det, med mindre man er fundamentalt uinteresset i verden omkring sig, en lykkelig sideeffekt af et udlandsophold, at man får set (eller genset) et andet land og dets kultur og mennesker. Specielt hvis man er inden for samfundsvidenskabelige eller humanistiske fag og, som jeg, indsamler data i det udenlandske, giver denne mere uformelle side af udlandsopholdet et vigtigt supplement til de faglige informationer.

Selv gik jeg i gang straks efter ankomsten. Da mine venlige værter, professor Laura og altmuligkvinden Connie, havde regnet ud, at denne dansker nok ville have jetlag det første døgn, havde de ikke planlagt min introduktion til instituttet før dagen efter, så min første dag i Minneapolis blev brugt til sightseeing. Jeg spankulerede ned omkring Mississippi, som kun lå to gader væk. Senere på dagen gik det op for mig, at jeg allerede den første formiddag havde foretaget den historiske byvandring i Minneapolis. Mange huse var næsten 100 år gamle og i en ruin af en 105 år gamle mølle ved floden, var arkæologer i gang med en udgravning! Senere i mit ophold fik jeg set hele Minnesota og nabostaten Wisconsin, jeg var en gang rundt om Lake Superior, og jeg var i det nærliggende Canada. Alt i alt var det med til at give mig et fuldendt ophold.

Igen kommer det selvfølgelig an på, hvem man er. Jeg har det selv bedst med at arbejde hårdt i ryk og så holde fri. Andre har det bedst med en regelmæssig arbejdsdag, og atter andre har faktisk så travlt med deres faglige gøremål, at der ikke er tid til andre aktiviteter. Mit personlige råd vil være, at det er en tid, man skal tage sig, for med mindre man er usædvanligt målrettet og seriøs, vil man hurtigt køre sur, hvis man sidder langt hjemmefra lukket inde i et laboratorium eller kontor 10-12 timer hver dag.

### **Tilbage til det egentlige: det faglige udbytte**

Dette bringer os tilbage til det centrale i forbindelse med et udlandsophold: det faglige indhold og udbytte. Der er stor forskel på, hvor man kommer hen, og hvad man får ud af det. Alene de fysiske rammer kan være meget forskellige sammenlignet med det, man er vant til hjemmefra, og erfaringen siger, at man skal være mere end heldig for at få sit eget kontor stillet til rådighed. Pladsforholdene i udlandet er ofte endnu mere sparsomme end i Danmark. Selv fik jeg et skrivebord for enden af en korridor. Som flere af de andre bemærkede: neeeejjj, du har fået det største kontor på instituttet (korridoren!). Derudover var University of Minnesota på alle måder forskelligt fra de gule bygninger omkring parken med søen hjemme i Århus. Universitetet var så enormt og vidtstrakt, at der konstant kørte gratis 'shuttle-busser' rundt mellem de forskellige dele. Flere bygningskomplekser var endog gennemskåret af motorveje.

I sådanne fremmede omgivelser er det vigtigt at etablere en vis form for daglig rutine for at sikre, at man trods alt får noget fra hånden. Nogle foretrækker at genetablere deres vante hjemlige rutiner, mens andre prøver at etablere nye. Selv var jeg simpelthen

ikke i stand til at holde koncentrationen for enden af korridoren, så det blev en kombination af skrivning i computerrummet, læsning hjemme og møder rundt omkring på universitetet og ude i byen. Som sagt foregik en stor del af mit arbejde sammen med folk, der ikke i snæver forstand var knyttet til universitetet. Det kan ofte tage lidt tid at finde sig til rette i andre omgivelser, men så meget desto større kan udbyttet blive, når det lykkes.

Det er naturligvis også et vigtigt spørgsmål, hvornår man skal tage af sted for at sikre, at det faglige udbytte fra udlandsopholdet passer så godt som muligt ind i ph.d.-forløbet og skriveprocessen. Til dette kan der ikke gives et klart svar. Skal man indsamle data af forskellig art, kan der være grund til at komme af sted så tidligt som muligt i ph.d.-forløbet. Det samme gælder, hvis opholdets formål er at søge inspiration eller etablere kontakter. For et ophold senere i forløbet taler, at man der har større erfaring og oftest har fået sit projekt mere målrettet. Som sådan kan man også være mere fokuseret på, hvad det er, man vil have med sig hjem. Selv valgte jeg en kombination, hvor jeg indsamlede data samtidig med, at jeg skrev artikler baseret på mit projekts første del. Jeg fik altså flere forskellige ting ud af opholdet.

Generelt bør man dog nok undgå at tage af sted det sidste år af ph.d.-forløbet. Her vil mange være meget koncentrerede om skriveprocessen, og for at denne del kan fungere så optimalt som muligt, kan det være en god ide at befinde sig i hjemlige, vante omgivelser. Dertil kommer, at man i denne fase ofte har så travlt, at der ikke er tid til meget andet, og det vil være synd derved at gå glip af det andet forskningsmiljøes muligheder. Man tager jo ikke udenlands blot for at være der, men for at få noget med sig hjem.

Det er af afgørende vigtighed for det faglige udbytte, at man selv er udfarende og op søger muligheder. Selvfølgelig vil der altid være nogle, der er interesserede i, hvem man er, og hvad man laver, men de bedste kontakter og diskussioner får man ved at se sig omkring og være opmærksom på, hvad der rører sig. De generte og tilbageholdende får sjældent optimalt udbytte af at opholde sig i et andet land.

I den forbindelse skal det siges, at jeg oplevede USA som et nemt land at ankomme til som udenlandsk forsker, fordi nybyggerkulturen stadig hersker: man tager sig pænt af fremmede, fordi man er vant til, at folk flytter meget og ofte. Det kan godt være, at mange regner amerikanere for overfladiske, men de er nemme at komme ind på livet af og derfor ideelle partnere for forskeren, der er på gennemrejse. Nu skal man omvendt heller ikke være for kategorisk over for amerikanerne, for flere af mine venskaber derovre fra holder stadig, her flere år efter.

Sådanne betragtninger er naturligvis personlige og oplevelserne af de lokale og deres imødekommenhed vil svinge meget mellem lande og forskningsmiljøer. Det er under alle

omstændigheder en god ide på forhånd at sætte sig lidt ind i det andet land, specielt hvis man skal steder hen, der er lidt mindre velkendte end England, USA og vores nabolande.

Alt i alt er der mange praktiske og menneskelige aspekter af det at tage på udlandsophold, og jeg gør mig ikke i denne fremstilling illusion om at have dækket alle disse. Sammenfattende kan man sige, at man bør begynde planlægningsfasen i så god tid som muligt, ideelt set før eller lige omkring ph.d.-forløbets start. Jo tidligere man får styr på de praktiske, ikke mindst økonomiske spørgsmål, jo før kan man begynde at tænke fremad på det egentlige ved et udlandsophold, nemlig det faglige indhold.

Et veltilrettelagt udlandsophold på det rigtige tidspunkt i forløbet kan blive en uvurderlig del af et ph.d.-projekt. Under alle omstændigheder bør et udlandsophold ikke ses som en pligt, men som en enestående mulighed, menneskeligt og fagligt.